

АЛЮЗІЇ ЯК РІЗНОВИД ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ (на матеріалі роману «Місто» Валер'яна Підмогильного)

У статті проаналізовані особливості функціонування алюзій як різновиду інтертекстуальності. Об'єктом дослідження став роман «Місто» Валер'яна Підмогильного. З'ясовано, що у творі наявні 48 алюзій різних типів. Автор найчастіше покликається на прототексти літературного (15 одиниць), фольклорно-міфологічного (9 одиниць) й теологічного (8 одиниць) походження, а також посилається на авторитет філософів (7 одиниць) та суспільно-політичних діячів (8 одиниць). Пріоритетними в романі є біблійні та літературні джерела. З'ясовано, що функціональне навантаження алюзій залежить від їх типу й джерела запозичення. У романі «Місто» В. Підмогильного алюзійні елементи найчастіше виконують метатекстову та референтивну функцію, автор реалізує їх із повчальною, характеротворчою та пізнавальною метою.

Ключові слова: інтертекстуальність, алюзія, прототекст, типологія, функція, проза.

Постановка проблеми. Інтертекстуальність є однією з характерних ознак мови художньої літератури. І хоч існують різні підходи до вивчення інтертекстуальності, спільним для дослідників є визнання того, що інтертекстуальність є важливим культурним явищем, яке стало ознакою сучасності, а отже вимагає ґрунтовних досліджень. У цій статті «інтертекстуальність» тлумачиться в широкому значенні – як міжтекстова вза-

емодія, з'ясовується її художня роль у романі Валер'яна Підмогильного «Місто».

І. Ільїн зазначає, що будь-який текст є реакцією на попередні тексти [9, 111]. Однією із таких реакцій на попередні тексти і є алюзія, яку теоретики трактують як один із різновидів інтертекстуальності. Справжнього розквіту алюзія досягає в епоху класицизму, для якої властиве наслідування античності. Небайдужою до застосування алюзій виявилася й естетика романтизму. Символи, алегорії, гротеск, поширені у творах романтиків, нерідко включають у себе алюзію в ролі основи для створення образу [9, 112]. У ХХ столітті алюзія як елемент образної системи найбільш інтенсивно використовується в неокласицизмі. Обігруючи паралелі між сучасністю й античністю, представники цієї течії використовують алюзії на міфологічні теми для висвітлення основних мотивів поведінки людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на значну кількість праць, окремі аспекти теорії інтертекстуальності залишаються невирішеними. Досі не існує чіткого теоретичного обґрунтування понять «інтертекстуальність» та «інтертекст», подекуди їх не розрізняють. Тож постає проблема вивчення інтертекстуальності в контексті переосмисленої діалектики традицій і новаторства. Багатий матеріал для цього дає творчість українських письменників, зокрема Валер'яна Підмогильного.

В українському літературознавстві окремі аспекти паратекстуальності у творчості письменника знайшли відображення в працях таких науковців як В. Бібік, Ю. Бойко, І. Борисяк, М. Гірняк, Л. Деркач, С. Жигун, Ю. Ковалів, К. Кудря, С. Луцій, Р. Мовчан, С. Павличко, В. Просалова, В. Шевчук та ін. Однак окремої студії, присвяченої функціонуванню алюзій у художньому світі В. Підмогильного, досі не існує. Саме цим і зумовлена актуальність пропонованої статті, котра скерована на розгляд структури художнього світу автора крізь призму інтертекстуальності.

Мета статті – виявити й класифікувати алюзії в романі «Місто» В. Підмогильного, з'ясувати їх функції.

Виклад основного матеріалу. Виходячи із власних міркувань і досліджуваної вибірки, що базується на романах В. Підмогильного, було проаналізовано такі тематичні класи алюзій: міфологічні, теологічні, фольклорні, літературні, історико-суспільні, особові, до складу яких зараховуємо й філософські.

Міфологічні алюзії. У романі «Місто» одним із важливих джерел алюзій є давньогрецька міфологія, про це вказують знайдені інтертекстеми «міф про циклопів», «Галатея», «Аполлон». Захоплення автора грецькою міфологією виникло не випадково. 1925 року В. Підмогильний став одним з ініціаторів створення літературної організації «Ланка», до якої увійшли також Григорій Косинка, Євген Плужник, Борис Антоненко-Давидович, Борис Тенета, Тодось Осьмачка. Микола Хомичевський, відомий під псевдонімом Борис Тен, прекрасно знав старогрецьку та віртуозно володів українською мовою. Саме це допомогло перекласти українською мовою «Іліаду» та «Одіссею» Гомера. Зрозуміло, що Валер'ян Підмогильний мав право одним із перших ознайомитись із перекладами, що надалі вплинуло на його письменницьку діяльність.

Теологічні алюзії. Підклас теологічних алюзій містить одиниці, які посилаються на священні тексти або співвідносяться з релігійними реаліями. У нашому випадку мова йде про Біблію й Талмуд. Так, серед картин, якими Ганнуса прикрасила стіни своєї кімнати, автор не дарма акцентує увагу читачів на іконі: «На покуті влаштувала маленьку іконку Миколи-чудотворця, малопомітну з першого погляду» [5, 336]. Співвіднесеність із християнською традицією вказує читачеві на побожність дівчини. Натомість алюзії, співвіднесені із суб'єктами, функціонують у ролі інтертекстуального посилання, створеного для того, щоб адекватно зрозуміти інтенцію, яка за ними прихована. Яскравим зразком є уривок, переданий непрямою мовою, із розмови колишнього вчителя Андрія Венедовича [5, 328], у якому згадані образи Сенеки й апостола Павла. Цей фрагмент потрібно аналізувати як цілісну алюзію, яка характеризує опозицію «Андрій Венедович – Степан Радченко».

Інтертекстеми цього класу можуть виконувати й експресивну функцію: завдяки цьому автор повідомляє про свої куль-

турно-етичні орієнтири. Згадаймо розмову Максима із Степаном, у якій мова йшла про те, що «пити справді весело, що п'яних більше люблять дівчата, сподіваючись кращої оплати, але помиляються в цьому, звичайно» [5, 436]. І далі: «Максим засміявся й переконано додав: – Не вірте Йосифам, що тікають від жінок та за книжками собі сидять і маму люблять! Вони такі тихі та чемні, але... але... права рука в них нечиста!» [5, 436]. Це розгорнута алюзія на біблійну легенду про Йосифа – фрагмент, який оповідає про його ув'язнення за намовою дружини господаря Потіфара.

Ще одним виокремленим підкласом є алюзії, пов'язані з релігійними топосами. Яскравим прикладом є згадка про «заборонений плід»: «Людина визнає солодкість тільки забороненого плоду, і біблійний переказ про це міг би бути доречний політикам» [5, 377]. Алюзивність цього виразу можна розглядати з двох сторін: по-перше, з огляду на повчальну функцію (ця інтертекстема нагадує нам про наслідки вчинку першолюдей – Адама і Єви); по-друге, з огляду на оцінно-характеризуючу домінанту (автор своїм поясненням вказує на готовність героя йти проти натовпу).

Інтертекстема «потоп» [5, 457] виконує інформативно-пізнавальну функцію, характеризує історичну епоху в цілому. Автор нагадує читачеві біблійну легенду про потоп і Ноїв ковчег. Завдяки вдалій інтерпретації релігійного тексту й дотепу автор експлікує емоційний стан головного героя, а також ілюструє тогочасну суспільно-політичну ситуацію – розгортання антирелігійної пропаганди.

Особливістю *фольклорних алюзій* є те, що це переважно натяки на об'єкти, явища або інші реалії з художньої колективної творчої діяльності народу. У романі В. Підмогильного такі об'єктні згадки виконують емоційно-естетичну функцію, наприклад: «Вона здавалася русалкою з давніх казок, їй не можна було навіть заздрити» [5, 312].

Ще одним виокремленим підкласом є алюзії, які розкривають погляд на життя як суспільне явище. В одному з епізодів роману, коли Степан весною із сумом згадував про село, автор характеризував його стан за допомогою такого влучного вира-

зу: «Бо життя – це широкомовна, галаслива лотерея» [5, 390]. Валер'ян Підмогильний був добре обізнаний із єврейською мудрістю. Мотив «життя – лотереї» він запозичив із розділу «Коли молодість сміється, старість замислюється» із збірника єврейської народної мудрості [6, 155]. Навіть назва розділу є показовою у змістотворчому сенсі, оскільки для Степана це був переломний момент у його житті, що змусив задуматись над своїми вчинками.

Літературні алюзії містять натяки на літературні твори. Зокрема, В. Підмогильний у романі «Місто» згадує героїв роману Сервантеса «Хитромудрий ідальго Дон Кіхот Ламанчський» – Дон Кіхота й Санчо Пансу [5, 349]. Алюзивна цитата «чайльд-гарольдівський вигляд» [5, 517] модифікує зміст висловлювання із семантичного боку. Вона походить від імені героя поеми «Паломництво Чайльд-Гарольда» англійського поета, представника класичного романтизму Дж. Г. Байрона.

Ще одною з найбільш використовуваних категорій літературних алюзій є натяки на діяльність письменників, які експлікують певні періоди життя Степана: «називали Коцюбинського з «Він іде» та «Воа constrictor» Франка», «обстоював навіть Сельму Лагерльоф» [5, 432]. Алюзія виконує референтивну функцію, адже відсилання читача до іншого тексту потенційно активізує інформацію про вплив міста на селянина, що закладена в романі «Місто».

Роман В. Підмогильного «Місто» зорієнтований на традиції європейського роману ХІХ – початку ХХ ст. Автор наслідував творчі принципи романістики Оноре де Бальзака, Гі де Мопассана, Анатолія Франса, Джека Лондона, а також вітчизняної – Агатангела Кримського й Володимира Винниченка. Наприклад, обізнаний читач легко впізнає алюзію «життя – базар» [5, 385], що є прямим співвіднесенням із п'єсою «Базар» В. Винниченка [3, 55].

Звертається письменник і до таких постатей у літературі, як Вергілій та Данте, але не для того, щоб висвітлити їхню діяльність, це натяк на їхні твори «Енеїду» й «Божественну комедію», відповідно: «Ясно ведучи слухача, як Вергілій, Данте пекельними шарами, що, вужчаючи дедалі, стреміли до центру,

де сидів сам Вельзевул – українська мова» [5, 435]. У наведеному прикладі головною є естетико-пізнавальна функція алюзії.

Як слушно зауважив Ю. Шевельов, «Місто» В. Підмогильного вийшло із школи Мопассана. В українській літературі в цьому сенсі його попередником були міські новели М. Коцюбинського, починаючи від «Цвіту яблуні» [8, 374]. Особливо багато почерпнув автор із «Fata morgana» – повісті, присвяченої темі змін в українському селі на початку ХХ століття та революції 1905–1907 років. Саме тому ми знаходимо згадку про цей твір у романі В. Підмогильного: «Він [Степан Радченко] почав проглядати «Fata morgana» [5, 440]. Наступна фраза містить натяк на твір одного з французьких неокласиків, більш відомих як «парнаська школа»: «Він нахилився й розповів їй втішну казочку Катюля Мендеса про сліпу бабусю» [5, 503].

Історико-суспільні алюзії. Поширеним різновидом алюзії є натяк у творах сучасних письменників на суспільно-політичні реалії минулого. Найчастіше вони подаються в описовій формі й виконують естетичну функцію. В. Підмогильний у романі «Місто» часто наводить описи Києва, при цьому згадує його засновників Кия та Либідь. Також автор вводить у текст згадки про Т. Шевченка й І. Франка, які відіграли роль духовних наставників українського народу, та В. Леніна, що був одним із головних творців тоталітарної держави. У репліці: «Ти вмер, але дух твій живе», – В. Підмогильний активізує в пам'яті рядки з «Гімну» І. Франка. Репліка Максима: «Як сказано: веселіє Русі єсть пити» [5, 436], – є алюзією на слова київського князя Володимира у відповідь на пропозицію волзьких болгар перейти до магометанської віри, що забороняла пити вино [6, 69].

Особові алюзії – це згадки імен філософів, що відсилають до життєвого шляху мудрих вчителів, до особистісних рис, а також функціонують як алюзії-спонукання до роздумів. Алюзії можуть використовуватись для експлікації інтелектуальних і духовних запитів індивіда. З такою функцією В. Підмогильний вводить у текст згадку про Епікура, але уточнює, які знання потрібні будуть читачеві, аби розшифрувати авторський задум: «Почував надзвичайну стрункість своїх думок і ту довершену радість, що про неї вчив Епікур» [5, 405]. Як відомо, Епі-

кур протиставив індивіда міському натовпу. Його школа називалася Садам; відповідно до виробленої теорії, людина поміщає атом села в місті і живе в ньому, як окремий індивідуум [2, 312]. Алюзія дає інформацію для розуміння ідейної канви роману. З огляду на теорію Епікура, Степан прагне налагодити якомога більше зв'язків із людьми, які його оточують, тим самим забезпечуючи собі можливість розвитку й визнання.

Алюзії на висловлювання філософів: «Не можна, звичайно, на діла їхні безоглядно здаватись, бо філософ Шопенгауер, при-міром, дуже любляв, щоб йому жінки руки цілували, вітаючи на шляху песимізму; богорівний Будда, кажуть, з обережності помер; у мораліста Руссо, що трактував про виховання, була прибільшена цікавість до тієї частини свого тіла, по якій вихователька його карала, мудрий Сократ у прихильності до учнів своїх виявляв надзвичайну ніжність, особливо до вродливих та струнко збудованих...» [5, 423]. Показовим у цьому прикладі є зіставлення поглядів кількох мудреців – оповідач посилається на їх авторитет, але насправді головне призначення таких інтер-текстем – морально-етична характеристика персонажа.

У романі «Місто» алюзія на твори Г. Сковороди обігрується на рівні конфлікту – все-таки природне, істинне начало в людині має виявитися, вона ще не повністю потрапила під владу індустріалізованого міста. Показово, що ці слова поета лунають у той час, коли Степан говорить про заробіток за допомогою мистецтва, тобто йде проти моральних цінностей Вигорського, справи всього його життя. Алюзія на українського філософа Григорія Сковороду схожа на попередньо проаналізовану алюзію до байронівського Чайльд Гарольда, ці дві постаті втілюються в постаті героя роману – мандрівного поета Вигорського. Коли герої йдуть із першого літературного засідання, молодому парубку Яші сподобалось те, як сварились під час дискусії учасники, інструктор заперечував їх обдарованість і напротивагу до цього говорив, що любить кращу літературу («я читаю зараз Загоскіна»), а Нюся відповіла: «А я люблю Бенуа» [5, 351], причому шкодуючи, що витратила стільки часу на відвідування засідання літгуртка й що прийдеться працювати до ранку, аби закінчити замовлення.

Арт-алюзії – це посилання на мистецькі об'єкти, які допомагають читачеві асоціювати описані події із відомими художніми полотнами. У нашому випадку автор за допомогою посилань на твори митців підкреслює ні різні уподобання героїв – Нюсі й Ганнусі.

Висновки. Ознайомлення з романом «Місто» В. Підмогильного засвідчує, що добір алюзій зумовлений художніми завданнями, які поставив перед собою автор, а також специфікою зображуваної епохи. Тематичними джерелами алюзій є Біблія й Талмуд, класична література та філософія; міфологія та усна народна творчість; історичні факти та ідеї історично-суспільних діячів. Загалом проаналізовано 48 інтертекстем. Алюзії у тексті В. Підмогильного найчастіше виконують функції вираження ідейно-тематичного змісту, композиційно-поетичну та характеротворчу.

Summary. Kurbala Yana. Allusions as a kind of intertextuality (on the material of the novel «City» by Valeryan Pidmogylny). Intertextuality is the shaping of texts meanings by other texts. It can refer to an author's borrowing and transformation of a prior text or to a reader's referencing of one text in reading another. Any text is a reaction to previous texts. An allusion is one of these reactions. It is a figure of speech that makes a reference to a place, person, or event. The article analyzes the features of the functioning of allusions. The object of scientific studies is the novel «City» by Valeryan Pidmogylny. We have created our subsystem, which reflects the taxonomy of allusions in the novel «City». Totally at this stage of research were found 48 types of allusions of different kinds. The author most often calls for the prototext of the literary (15 units), folklore-mythological (9 units), and theological (8 units) origin, and also refers to the authority of the philosophers (7 units) and socio-political figures (8 units). Topical in the novel are biblical and literary sources (including folklore). The intertextual elements appeared at different levels of the text – in the time space, the elements of the plot, the system of images, problems. This is explained by the author's desire to operate freely with available means. It was determined that the functional load of allusions depends on their

class membership and source of borrowing. In the novel «City» by Valeryan Pidmogylny, allusive elements most often perform a meta-textual and referential function. The author implements them with an instructive, character-building and cognitive purpose.

This article shows individual approaches to the study of allusions. Phenomenon under analysis requires further examination, including the involvement of more works of one author or of a wider range of authors. This will be the subject of our further research study.

Key words: intertextuality, allusion, prototext, typology, function, prose.

Список використаної літератури

1. Біловус Л. Теорія інтертекстуальності: становлення понять, термінів, систематика / Л. Біловус. – Тернопіль : Видавець Стародубець, 2003. – 36 с.
2. Зборовська Н. Код української літератури : проект психоісторії новітньої української літератури / Н. Зборовська. – Київ : Академвидав, 2006. – 502 с.
3. Луцій С. Український Любий друг? (В. Підмогильний «Місто») / С. Луцій // Слово і час. – 1998. – № 7. – С. 54–57.
4. Мудрість народна. Єврейські прислів'я та приказки / Упор. та вст. сл. Г. Полянкер, переклад Г. Шнайдерман. – Київ : Дніпро, 1990. – 255 с.
5. Підмогильний В. Оповідання. Повість. Романи / Валер'ян Підмогильний. – Київ : Наук. думка, 1991. – 800 с.
6. Повість минулих літ : літопис / переказ В. Близнеця ; худ. Г. Якутович. – Київ : Веселка, 1982. – 226 с.
7. Шаповал М. Інтертекст у світлі рампи : міжтекстові та міжсуб'єктні реляції української драми : монографія / Мар'яна Шаповал. – Київ : Автограф, 2009. – 352 с.
8. Шевельов Ю. Вибрані праці : у 2 кн. / Ю. Шевельов ; упоряд. І. Дзюба – Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – Кн. II : Літературознавство. – 2008. – 1151с.
9. Ярема О. Типологія і функції алюзій / О. Б. Ярема // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2014. – №12. – С. 111–113.

Одержано редакцією – 06.09.17
Прийнято до публікації – 28.09.17